

Андрій КЛЮЄВ

аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, вул. Київська, 24, м. Глухів, Україна, індекс 41400 (kliuevandre@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

Бібліографічний опис статті: Ключев, А. (2025). Товарно-грошові відносини на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). *Українські історичні студії*, 17 (59), 33–38. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.4>

ТОВАРНО-ГРОШОВІ ВІДНОСИНИ НА СІВЕРЩИНІ В ПЕРІОД ЗАНЕПАДУ ГЕТЬМАНЩИНИ (1701–1782)

Анотація. *Мета дослідження* – за письмовими та скарбовими джерелами проаналізувати процеси товарно-грошових відносин на території Сіверщини в період занепаду Гетьманщини (1701–1782). **Методологія дослідження.** Для дослідження товарно-грошових відносин Сіверщини в період занепаду Гетьманщини (1701–1782) проаналізовано, систематизовано, узагальнено матеріали, які стосуються товарно-грошових відносин на Сіверщині у досліджуваній період. **Наукова новизна** полягає в тому, що введено у науковий обіг матеріали, які свідчать про негативний вплив грошової реформи царського уряду на товарно-грошові відносини Сіверщини зазначеного періоду, визначено роль монастирів у цій проблемі. **Висновки.** Аналіз письмових джерел, скарбових комплексів XVIII ст., знайдених на території Сіверщини, дають нам можливість стверджувати, що до кінця XVIII ст. російська грошова система витіснила європейську монету на території Сіверщини, а в грошовому обігу перебували російські золоті імперіали (10 рублів), срібні рублі, полтини (1/2 рубля), півполтини (1/4 рубля), 20, 10, 5 копійок, мідні 10, 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки), полушка (1/4 копійки).

У великих торгових операціях до кінця XVIII ст. разом з російськими червінцями і рублями використовували західноєвропейські золоті дукати і срібні талери, флорини, орти.

Монастирі на території Сіверщини в період з 1705 по 1795 рр. відігравали важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин. Вони були не тільки релігійними та культурними центрами, але й значними економічними суб'єктами, про що свідчать численні монетно-речові скарби XVIII ст.

Ключові слова: Сіверщина, Глухівський Петропавлівський монастир, товарно-грошові відносини, грошова реформа, щоденник, літопис.

Andriy KLYUYEV

Postgraduate Student of History, Law and Teaching Methods Chair, Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 24, Kyivska Str., Hlukhiv, Ukraine, postal code 41400 (kliuevandre@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5802-1574>

To cite this article: Klyuyev, A. (2025). Tovarno-hroshovi vidnosyny na Sivershchyni v period zanepadu Het'manshchyny (1701–1782) [Commodity and monetary relations in the Sivershchyna during the decline of the Hetmanate (1701–1782)]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 17 (59). 33–38. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.4> [in Ukrainian].

COMMODITY AND MONETARY RELATIONS IN THE SIVERSHCHYNA DURING THE DECLINE OF THE HETMANATE (1701–1782)

Summary. The aim of the study. Using written and treasure sources, to analyze the processes of commodity and monetary relations in the territory of the Sivershchyna region during the period of the decline of the Hetmanate (1701 – 1782). **Research methodology.** To study the commodity and monetary relations of the Sivershchyna region during the period of the decline of the Hetmanate (1701–1782), materials on the commodity and monetary relations in the Sivershchyna region during the period under the study were

© Ключев Андрій, 2025

analyzed, systematized, and summarized. **The scientific novelty** consists in the fact that materials indicating the negative impact of the monetary reform of the tsarist government on the commodity and monetary relations of the Sivershchyna region of the specified period were introduced into the scientific circulation, and the influence of monasteries in the problem was determined. **Conclusions.** The analysis of the written sources and treasure complexes of the 18th century found in the territory of the Sivershchyna region allows us to state that by the end of the 18th century the Russian monetary system replaced the European coins on the territory of the Seversk region, and Russian gold imperials (10 roubles), silver roubles, poltyns (1/2 rouble), half-poltyns (1/4 rouble), 20, 10, 5 kopecks, copper 10, 5, 3, 2.1 kopecks, den'ha (1/2 kopeck), polushka (1/4 kopeck) were in circulation.

Secondly, in large trade transactions until the end of the 18th century, along with the Russian chervinets' and roubles, Western European gold ducats and silver thalers, florins, orts were used.

Thirdly, the monasteries on the territory of the Sivershchyna region in the period from 1705 to 1795 played an important role in the development of the commodity-monetary relations. They were not only the religious and cultural centres, but also the significant economic entities, as it was evidenced by the numerous monetary treasures of the 18th century.

Key words: Sivershchyna, Hlukhiv Petro and Pavlo Monastery, commodity-monetary relations, monetary reform, diary, chronicle.

Постановка проблеми. Занепад автономії, політична нестабільність, численні війни та економічні труднощі значно вплинули на розвиток економічних відносин Сіверщини у XVIII ст. В умовах загальної економічної кризи і посилення феодальної експлуатації система товарно-грошових відносин зазнавала суттєвих змін. Однією з основних проблем було зниження купівельної спроможності населення через інфляцію, військові конфлікти та розорення землі. Зокрема, занепад Гетьманщини призводив до зміни форми економічної залежності, погіршення умов життя селян, зменшення обсягу внутрішньої та зовнішньої торгівлі, а також зменшення довіри до грошової одиниці, що ускладнювало розвиток товарно-грошових відносин. Другою проблемою став процес витіснення з грошового обігу західноєвропейської монети грошовими одиницями (срібною та мідною копійкою, денгою, рублем, єфимком, севським чехом), які карбувалися у Московському царстві в період царювання Олексія Михайловича (1645–1676) та його наступників.

Ці проблеми відкривають широке поле для досліджень товарно-грошових відносин в умовах занепаду Гетьманщини, що дасть змогу глибше зрозуміти економічні процеси того часу, їхній вплив на соціально-політичні трансформації в Україні.

Аналіз досліджень. Товарно-грошові відносини Сіверщини досліджуваного періоду вивчали відомі українські історики та нумізмати, зокрема М. Котляр, О. Бакалець, В. Белашов, А. Бойко-Гагарин, В. Нечитайло, А. Клюєв. М. Котляр у праці «Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVII ст.», спираючись на десятки історичних писемних джерел XVIII ст., визначив номінали українського грошового господарства, їх співвідношення, описав систему лічби та обігу монет, які перебували у товарно-грошових відносинах Сіверщині досліджуваного періоду (Котляр, 1981, с. 48).

В. Белашов у монографії «Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782): (від перших поселень до сучасності)» розглянув основні аспекти змісту, роль і значення одного з найважливіших періодів української державності, головну увагу приділив історії гетьманської столиці Глухова від найдавніших часів до нашого часу. У праці він описав соціально-політичні та економічні процеси на основі аналізу архівних джерел (гетьманських універсалів, рукописів, описів знайдених скарбів монет тощо) (Белашов, 2019, с. 44).

О. Гуржій, В. Орлик у спільній монографії «Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.)» детально розглянули проблему оподаткування сільського населення України у XVII – середині XIX ст., яке впливало на процеси товарно-грошових відносин, дослідили поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в 9 українських губерніях (у тому числі, Чернігівській, Полтавській, Харківській) крізь призму станових, етнічних та регіональних складових частин фіскальної політики в українському селі (Гуржій, Орлик, 2012, с. 1).

Найбільш систематизовано товарно-грошові відносини, грошовий обіг Гетьманщини у другій половині XVI – XVIII ст. висвітлив у кандидатській дисертації, монографії та наукових статтях О. Бакалець. У монографії «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1782)» (2012) автор широко представив досліджені 494 монетні скарби доби Гетьманщини як історичне джерело для вивчення складних процесів грошового обігу, фінансової політики та економічного розвитку Війська Запорізького – Гетьманщини нового часу. На основі відомостей, отриманих у результаті розгляду скарбових комплексів, науковець визначив питому вагу західноєвропейських монет на українському грошовому ринку у XVII ст., дійшов висновку про фінансову політику гетьманів, орієнтацію зовнішньої торгівлі, вплив грошової реформи Петра I у 1698–1718 рр. на товарно-грошові відносини Сіверщини в період занепаду Гетьманщини. Автор довів, що російський карбованець талерного типу та десятинна грошова система у 20–40 рр. XVIII ст. загалом витіснили західноєвропейські гроші з ринку України, що негативно вплинуло на товарно-грошові відносини (Бакалець, 2012, с. 26).

Цей процес також прослідковується у численних писемних документах XVIII ст., в яких зафіксували асортимент монетного господарства Сіверщини, як-от документи Глухівської генеральної канцелярії, гетьманського генерального скарбу, полкових канцелярій, переписи населення, записи російських урядовців про збір грошових податків. Важливу роль у дослідженні товарно-грошових відносин відіграли козацькі літописи, зокрема писемні Самійла Величка та щоденники генерального підскарбія Якова Марковича і генерального хорунжого Миколи Ханенка (Клюєв, Чумаченко, 2022, с. 6–11).

Важливе місце серед джерел для вивчення товарно-грошових відносин посідають видані В. Романовським підсумки перепису населення Лівобережжя та його праця «Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини» (Романовський, 1930, с. 322–352). Значне місце у дослідженні товарно-грошових відносин початку XVIII ст. належить літописам С. Величко, який описав соціально-політичні, товарно-грошові відносини у Гетьманщині у досліджуваній період (Клюєв, Чумаченко, 2022, с. 8–15).

Побачила світ нова книга з історії України 1500–1800-х рр. «Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності», яку написали історики П. Сас, О. Гуржій, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб, В. Щербак. Дослідники розглянули політику адміністративного облаштування української полково-сотенної системи, соціальну структуру українського Лівобережного суспільства та тенденції соціально-економічного розвитку Гетьманщини до 1782 р. (Сас та інші, 2024, с. 1–3).

Мета статті полягає в тому, щоб за письмовими та скарбовими джерелами проаналізувати процеси товарно-грошових відносин на Сіверщині в період занепаду Гетьманщини (1701–1782).

Виклад основного матеріалу. Матеріали скарбів та письмові документи досліджуваного періоду свідчать про різке зростання монастирського та церковного землеволодіння у Лівобережній та Слобідській Україні у 1729–1730 рр. За даними «Генерального слідства про маєтності», у 9 полках монастирям належало 305 маєтків і 11 073 дворів селян. Це близько 1/5 всіх тогочасних орних земель Гетьманщини (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, с. 110–112).

В. Романовський вважав, що запровадження оренди у цей період було необхідністю, оскільки державний апарат Гетьманщини був досить слабким, крім того, «введення правильних зборів у Гетьманській скарб ускладнювалося неперервними війнами, загальним розоренням і відсутністю досвідченого апарату контролю та управління» (Романовський, 1930, с. 354–356). Перед гетьманським урядом існувало два шляхи для утримання охочого війська: організація «побору», тобто встановлення прямих податків на посполитих, та перехід на систему «відкупів» (Бакалець, 2012, с. 43).

На відкуп, згідно з гетьманським універсалом 1678 р., розробленим на з'їзді козацької старшини у Батурині, віддавали горілчаній, винокурний, дьогтярний та тютюновий промисли. Було заборонено продавати вино і горілку вроздріб на кварта, а також дьоготь і тютюн на ринку. Орендарями на початку XVIII ст. часто ставали козацькі старшини. Вони брали в оренду

млини, землю, промисли, виробництво заліза, горілки, тютюну. Великі статки на відкупках нажили козацькі старшини: Маркевичі, Холодовичі, Крижанівські, Стожки, Полуботки та інші (Бакалець, 2012, с. 43).

Огляд козацьких літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янка, щоденників генеральної старшини М. Ханенка, М. Марковича (першої половини XVIII ст.) дав нам змогу отримати письмову інформацію про основні грошові й лічильні одиниці, курси монет, динаміку поширення російських монет, які перебували у грошовому обігу Сіверщини у досліджуваній період.

Ми згодні з думкою М. Котляра про те, що монетний обіг та лічба монет на Сіверщині у XVIII ст. поступово зливаються із загальноросійським, а російська десятинна система, яка базувалася на срібному рублі, до кінця століття виживає з грошового ринку західноєвропейські талери та їхні фракції (Котляр, 1981, с. 51).

Досліджуючи товарно-грошові відносини Сіверщини зазначеного періоду, виявили значну роль монастирів у цьому процесі. Значущість монастирів обумовлювалася не лише релігійними центрами, але й важливими економічними одиницями. Монастирі на Сіверщині, як і в інших частинах Лівобережної України, мали великий вплив на місцеву економіку, земельні відносини та розвиток товарно-грошових відносин в умовах занепаду Гетьманщини.

Монастирі виступали як економічні суб'єкти, оскільки володіли значними земельними угіддями, що давало їм змогу займатися сільським господарством, землеробством, скотарством та іншими видами виробничої діяльності. Вони мали великі земельні наділи, часто за рахунок пожертвувань з боку українських та російських можновладців, міщан, купців, козацької старшини, від столичної влади або шляхом придбання землі. Це дало змогу монастирям стати важливими виробниками сільськогосподарської продукції, яку вони могли продавати або обмінювати на гроші.

Однак з впровадженням царським урядом Катерини II процесу секуляризації у монастирів почали відбирати земельні угіддя, що зменшило їхній вплив на товарно-грошові відносини. Це підтверджується на прикладі Глухівського Петропавлівського монастиря. У 1785 р. архімандриту довелося описати та передати монастирські володіння у державне відомство Новгород-Сіверського намісництва. Це такі володіння: 3 сади у Богдановці, 1 у Мутині, 4 озера, 4 перевози через р. Клевень та Десну, селян 20 душ чоловічої статі. Монастирю залишено 130 десятин орної землі і до 300 десятин лісу, на р. Клевені – 2 млини. Після секуляризації царським самодержавством Глухівський Петропавлівський монастир було переведено до другого класу і призначено йому річну субсидію в розмірі 1 511 рублів 90 копійок. Економічну могутність монастиря підірвала велика пожежа в обителі у 1793 р. (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, с. 113–119).

Також монастирі активно займалися ремеслами та виробництвом товарів, що підвищувало їхню економічну роль у товарно-грошових відносинах. Вони виготовляли і продавали церковні атрибути, одяг, посуд, а також брали участь у більш широкій торгівлі сільськогосподарськими продуктами, як-от хліб, мед, вино, тканини. Це давало їм змогу забезпечувати фінансову стабільність і одночасно сприяти розвитку місцевої економіки, насичуючи ринок товарами. Наприклад, Глухівський Петропавлівський монастир мав значні доходи від продажу горілки, тютюну, дьогтю, риби, меду, від ярмарок, транзитної прикордонної торгівлі між Гетьманщиною та Росією. Доволі прибутковими для монастиря були села Холопкове, Баничи, В'язенка, Ховзівка, Будище, Мацкове. До них монахи додали Стрільницький млин на річці Клевень, млин у с. Богданові на річці Шостка, млин на новій Глухівській греблі, Мутинський, Кам'янський перевози тощо (Белашов, Бакалець, Клюєв, 2017, с. 118–124).

Значною була роль монастирів і у фінансових операціях та грошових зобов'язаннях, тому що вони часто виступали в ролі кредиторів, надаючи позики селянам або місцевим торговцям. Наприклад, Глухівський Петропавлівський монастир надавав великі грошові позики приватним особам. Так, у 1725 р. глухівському знатному козаку О. Грушинському монастир надав позику в сумі 3 000 золотих (російських чи європейських дукатів) під 5% річних під заставу всього майна, яке скоро перейшло у власність ченців Петропавлівського монастиря. Для забезпечення охорони монастирської обителі настоятель позичив у глухівських козаків три гармати

(Белашов, Бакалець, Ключев, 2017, с. 117). Крім того, монастирі були активно залучені до фінансових операцій з державними установами, надаючи їм позики чи виконуючи інші фінансові зобов'язання. Підтвердженням цього є знахідка у 2016 р. та опис нами золотих дукачів та срібного верхів'я посоху архімандрита Глухівського Петропавлівського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського в с. Будищі Глухівського району (Ключев, 2018, с. 101).

Також монастирі виступали центрами економічного розвитку регіону, оскільки не лише брали участь у внутрішній торгівлі, але й мали контакти з іншими регіонами, зокрема з Росією та Польщею. Вони мали змогу сприяти економічним зв'язкам між різними частинами України та іншими державами, організовуючи обміни товарів та послуг. Завдяки своїм контактам з торговими містами та інституціями монастирі на Сіверщині ставали важливими учасниками зовнішньої торгівлі, зокрема торгівлі сільськогосподарською продукцією та ремісничими виробами.

Про це яскраво свідчать зафіксовані нами в кінці XX – на початку XXI ст. 40 великих та малих скарбів європейських і російських золотих, срібних та мідних монет, виявлених на території Глухівського Петропавлівського монастиря та в Глухівському районі Сумської області (Ключев, 2018, с. 97).

Важливо зазначити, що монастирі, навіть будучи значними економічними центрами, не втрачали своєї релігійної та культурної ролі. Вони були центрами духовного життя, місцями, де проводилися релігійні обряди, навчання та культурний обмін. Це також могло впливати на товарно-грошові відносини, оскільки певні види економічної діяльності, як-от дарування або продаж церковних предметів, могли мати культурне чи релігійне значення, що додатково стимулювало економічні процеси.

Загалом монастирі Сіверщини в період з 1705 по 1795 рр. відігравали важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин. Вони були не тільки релігійними та культурними центрами, але й значними економічними суб'єктами, що впливали на економічний ландшафт регіону через свої землеволодіння, виробництво товарів, участь у торгівлі та фінансових операціях.

Висновки. Аналіз письмових джерел, скарбових комплексів XVIII ст., знайдених на території Сіверщини, дають нам можливість стверджувати, що до кінця XVIII ст. російська грошова система витіснила європейську монету на території Сіверщини, а в грошовому обігу перебували російські золоті імперіали (10 рублів), срібні рублі, полтини (1/2 рубля), півполтини (1/4 рубля), 20, 10, 5 копійок, мідні 10, 5, 3, 2, 1 копійки, деньга (1/2 копійки), полушка (1/4 копійки). У великих торгових операціях до кінця XVIII ст. разом з російськими червінцями і рублями використовували західноєвропейські золоті дукати і срібні талери, флорини, орти. Монастирі на території Сіверщини в період з 1705 по 1795 рр. відігравали важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин. Вони були не тільки релігійними та культурними центрами, але й значними економічними суб'єктами, про що свідчать численні монетно-речові скарби XVIII ст.

Джерела та література

- Бакалець, О.** (2012). Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1748–1781). Київ: Стилос.
- Белашов, В.** (2019). Глухів – столиця гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності. Суми: ТОВ «ВПФ Фабрика друку».
- Белашов, В., Бакалець О., Ключев, А.** (2017). Монетно-речові скарби Глухівського Петропавлівського монастиря другої половини XVII – XVIII ст. *Історичні студії суспільного прогресу*. Глухів: ГНПУ, 5.
- Гуржій, О., Орлик, В.** (2012). Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). Черкаси: АНТ.
- Ключев, А.** (2024). Аналіз грошового обігу Сіверщини XVII ст. за новими скарбовими джерелами. *Наукові записки. Серія: історія*, 50. Вінниця. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-21-43-2024-50-17-21>. ORCID: <http://org/0000-0001-5802-1574>.
- Ключев, А., Чумаченко, О.** (2022). Українськи літопись, щоденники-хроніки XVII – XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини. *Сумський історико архівний журнал*. DOI: <doi.ofg/10.21272/Shaj.2022.i39.ps>.

- Клюєв, А.** (2018). Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII – XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України*. 11. Київ, Глухів.
- Котляр, М.** (1981). Нариси історії обліку і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка.
- Романовський, В.** (1930). Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини. *Українські археологічний збірник*. Київ. Т. 3.
- Україна. Нариси історії** (2024). Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності / П. Сас, О. Гуржій, В. Молій, В. Степанков, Т. Чухліб, В. Щербак. Київ: Інститут історії України НАНУ.

References

- Bakalets', O.** (2012). Skarby monet yak dzherelo vyvchennya hroshovoho obihu Het'manshchyny (1748–1781 rr.) [Coin treasures as a source for studying the monetary circulation of the Hetmanate]. (1748–1781). Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]
- Byelashov, V.** (2019). Hlukhiv – stolytsya het'mans'koyi Ukrayiny (1708–1782): (vid pershykh poselen' do suchasnosti [Hlukhiv as the capital of Hetman Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present day)]. Sumy: TOV "VPP Fabryka druku". [in Ukrainian]
- Byelashov, V., Bakalets', O., Klyuyev, A.** (2017). Monetno-rechovi skarby Hlukhivs'koho Petropavlivs'koho monastyrya druhoyi polovyny XVII–XVIII st. [Coin and material treasures of the Hlukhiv Petro and Pavlo Monastery of the second half of the 17th–18th centuries]. *Istorychni studiyi suspil'noho prohresu*. Hlukhiv : HNPU, 5. [in Ukrainian]
- Hurzhiy, O., Orlyk, V.** (2012). Opodatkuvannya sil's'koho naseleння Ukrayiny (XVII – seredyna XIX st.) [Taxation of the rural population of Ukraine (17th – mid-19th centuries)]. Cherkasy: ANT. [in Ukrainian]
- Klyuyev, A.** (2024). Analiz hroshovoho obihu Sivershchyny 17 st. za novymy skarbovymy dzherelamy [Analysis of the monetary circulation of the Sivershchyna region in the 17th century based on new treasure sources]. *Naukovi Zapysky. Seriya: istoriya*, 50. Vinnytsya. <https://doi.org/10.31652/2411-21-43-2024-50-17-21>. ORCID: <http://org/0000-0001-5802-1574>. [in Ukrainian]
- Klyuyev, A., Chumachenko, O.** (2022). Ukrayins'ky litopys, shchodennyky-khroniky 17–18 st. pro ekonomiku ta hroshovy obih Het'manshchyny [Ukrainian chronicle, diaries-chronicles of the 17th–18th centuries on the economy and monetary circulation of the Hetmanate]. *Sums'ky istoriko-arkhivnyy zhurnal*. Dol: doi.org/10.21272/Shaj. 2022.i39.ps. [in Ukrainian]
- Klyuyev, A.** (2018). Topohrafiya znakhidok monetno-rechovykh skarbiv XVII–XVIII st. na terytoriyi Hlukhivs'koho rayonu [Topography of finds of monetary and material treasures of the 17th–18th centuries in the territory of the Hlukhiv district]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny. Naukove vydannya*, 11. Kyiv. Hlukhiv. [in Ukrainian]
- Kotlyar, M.** (1981). Narysy istoriyi obliku i lichby monet na Ukrayini XIV–XVIII st. [Essays on the history of accounting and counting coins in Ukraine in the 14th–18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
- Romanov's'ky, V.** (1930). Dokument do istoriyi derzhavnoho skarbu davn'oyi Het'manshchyny [Document on the history of the state treasury of the ancient Hetmanate]. *Ukrayins'ki arkheohrafichny zbirnyk*. Kyiv, T. 3. [in Ukrainian]
- Ukrayina. Narysy istoriyi** (2024). Ukrayina v tsyvilizatsiynnykh potokakh rann'oyi modernosti [Ukraine in the Civilizational Currents of Early Modernity] / P. Sas, O. Hurzhiy, V. Smoliy, V. Stepankov, T. Chukhlib, V. Shcherbak. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NANU. [in Ukrainian]